

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

A KÜLSŐ VÁNDORLÁST MEGHATÁROZÓ POLITIKA, A JOGSZABÁLYOK VÁLTOZÁSAI ÉS EZEK HATÁSAI MAGYARORSZÁGON (1945—1989)¹

SZÁSZI FERENC

Közvetlenül a háború befejezése után a Magyarok Világszövetségének vezetői a külügy-miniszterhez és a belügyminiszterhez küldött leveleikben a várható nagyarányú ki- és visszavándorlás miatt a kivándorlás bizonyos mértékű szabályozott összetételű engedélyezésére és a visszavándorlás lehetősége elől minden jogi és gazdasági akadály elhárítására tesznek javaslatot. Felhívják a figyelmet arra is, hogy a „Magyar Cionista Szövetség nevű társadalmi szervezet... erőteljes propagandát fejt ki, hogy a hazai zsidóság a brit mandátumú területet képező Palesztinába vándoroljon ki”.²

A Kanadából szórványosan jelentkező visszavándorlás vizsgálatakor rögtön kitűnik, hogy a migrációhoz, a beutazáshoz és a visszavándorláshoz a békekötésig a Szövetséges Ellenőrző Bizottság tagjainak hozzájárulása kellett. A visszavándorlás lehetősége azonban még közvetlenül a békekötés után is olyan „komplikált” volt, hogy a „Kanadából föld- és házvásárlási szándékkal hazatérni kívánó kilenc honfitársunk” — kikből hárman a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Ópályi, Pusztadobos és Szamosszeg község lakosai voltak, és már Párizsig eljutottak — a Magyarok Világszövetségétől olyan tanácsot kapott, hogy „a prágai orosz nagykövetségen próbálkozzanak beutazási engedélyt kérni”.³

A kivándorlás akadályaira pedig az ideiglenes nemzeti kormány „Az útlevelügy újabb szabályozása tárgyában kiadott 4340/1945. ME rendelet”-e utal. A rendelet hatálybalépésétől kezdve az alispán útleveleket nem állíthatott ki. Az útlevel kiállítására kizárólag az államrendőrség szervei (a rendőrkapitányságok) voltak jogosultak. A kérelem eldöntése előtt azonban „be kellett szerezni a kérelmező politikai magatartására, büntetlen vagy büntetett előéletére vonatkozó adatokat, és ezek után útlevelet csupán a belügyminiszter engedélyével” lehetett kiállítani.⁴

A magyar állampolgárok külföldreutazásával — benne a kivándorlással —; a külföldiek be- és kiutazásával, valamint az ország területén való tartózkodásával; továbbá a visszavándorlással kapcsolatos háború utáni kezdeti gondokat tetőzte a fordulat éve, a **„vasfüggöny” teljes kiépítése, amely 1953-ig szinte teljesen elzárta az ország lakosságát a külvilágtól.** A BM Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hivatala (KEOKH) Útlevel Osztályának (a továbbiakban Útlevel Osztály) feljegyzései, jelentései igazolják ezt a megállapítást. „Az SZKP XX. kongresszusa előtt — olvassuk az egyik jelentésből — alig adtak be kivándorlási kérelmet. A beadott kérelmek közül is csak azokat engedélyezték, amelyet a párt valamelyik operatív osztálya vagy felső vezető kért”. Ugyanebből a dokumentumból azt is megtudjuk, hogy „a kivándorlási kérelmek »keretkörét«” a Politikai Bizottság határozta meg. Ezzel együtt nem volt könnyű a külföldieknek tekintett személyeknek sem Magyarországra jönnie és itt-tartózkodni. Külföldi az ország területére csak utazási engedéllyel, az engedélyen feltüntetett helyen, ellenőrzés mellett jöhetett be. A megérkezéstől számított 24 órán belül Budapesten jelentkeznie kellett a KEOKH-nál, más helyen az illetékes rendőrkapitányságon.

Külföldi az ország területén csak ideiglenes tartózkodási, illetve lakhatási engedéllyel, meghatározott ideig és helyen tartózkodhatott. A Belügyminisztérium a tartózkodásra vonatkozó

¹ Az anyaggyűjtés az OTKA támogatásával történt, nyilvántartási száma: 241 és 018105.

² Magyar Országos Levéltár Jelenkori Gyűjtemény (a továbbiakban OLJGY) XXVIII. J-2-272.

³ OLJGY XXVIII. J-2 A/D.

⁴ Magyar Közlöny, 1945. július 7. 70. sz.

engedélyt bármikor visszavonhatta. Két évig terjedő börtönnel volt büntethető az a külföldi, aki az ország területén érvényes engedély nélkül, vagy nem a tartózkodási (lakhatási) engedélyben feltüntetett helységben lakott.⁵

A migrációt akadályozó szigorú szabályok és az azokon túllépő gyakorlati intézkedések, módszerek ellenére — függetlenül a világháború közvetlen következményéből eredő vándor-mozgalomtól — néhány példát a ki- és a visszavándorlásra ebből az időszakból is fel tudunk hozni. 1953-as adataink szerint Izraelben 110 ezer magyar ajkú zsidó élt, ebből 25 ezer Magyarországról ment ki.⁶

A Kanadai Demokratikus Magyarok Szövetségének közreműködésével 1948-ban 433 fiatal érkezett Kanadából Magyarországra, hogy itt a népi kollégiumokban elhelyezkedve tovább tanuljanak a különböző középiskolákban és egyetemeken. A 433 Kanadából érkező közül 27-en (6,24%) Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében születtek.⁷ Az 1953-ban a kanadai fiatalok részére rendezett találkozón többen szóvá tették, hogy „amikor hazajöttek, határozott ígéretet kaptak arra vonatkozóan, hogy visszatérhetnek Kanadába”. A visszatérés érdekében többen azzal is érveltek, hogy ott akarnak mozgalmi munkát végezni. Az értekezleten jelen lévő „vezetők” magánvéleménye szerint a „visszatérők közül csak nagyon kevesen fognak dolgozni a mozgalomban, akik vissza szándékoznak térni, többet fognak ártani, mint használni a haladó mozgalomnak”.⁸

Az 1954-ben Argentínából Magyarországra hazatérő 446 főből 63-an Szabolcs-Szatmár megyeiek voltak.⁹

A lefojtott, alig szivárgó migrációs mozgalom közvetlenül az 1956-os forradalom előtt, a forradalom idején és annak leverése után szinte robbanásszerűen megnőtt. Az 1956-ban és 1957-ben illegálisan kivándorlók számát a szakirodalom alapján 200 ezer főre becsüljük.

A legfelsőbb politikai vezetés a rendkívül nagy emberveszteséget — annak nemzetközi politikai hatása miatt is — közvetlenül a forradalom leverése után „kegyelmi rendeletek” kiadásával próbálta csökkenteni. 1956. december elején az Elnöki Tanács az 1956. évi 27. sz. törvényerejű rendeletével közkegyelemben részesítette azokat, akik tiltott határátlépéssel „az ország határát az 1956. október 23. és a törvényerejű rendelet hatálybalépése közötti időben lépte át, felmentette, ha Magyarországra 1957. március 31-ig önként visszatér”.¹⁰

Egy másik rendelet ugyanakkor az eltávozottak és haza nem térők bejelentési kötelezettségére, valamint az összes vagyontárgyak „zár alá vételére” utasít.¹¹

Az 1957. március végén megjelenő törvényerejű rendelet az 1. paragrafusában megismétli a korábbi kegyelmi rendeletet, a 2. paragrafusban viszont már csak azoknak ígér büntetlenséget, akik a hazatérés időszakáig a 18. életévet nem töltik be. „Azok, akik a külképviseleti szerveknek, hatóságoknak 1957. április 1-ig bejelentik hazatérési szándékukat, egyéni elbírálás alapján” mentesülhetnek a tiltott határátlépés miatti büntetőeljárás alól.¹² Vagyis ez a rendelet már csak a 18 éven aluliaknak biztosít büntetlenséget, és az „egyéni elbírálás” a nagykorú eltávozottak körében széles teret ad a hazatérés megakadályozásának.

Az 1957 májusában kiadott rendelet a jogellenesen külföldre távozott és március 31-ig vissza nem tért személyek vagyoni jogi helyzetét úgy rendezi, hogy vagyonaik — a mezőgazdasági

⁵ A Magyar Népköztársaság Külügyminisztériumának (17/1954./III. 10.) T. számú rendelete, Magyar Közlöny 1954. március 10. 18. sz.

⁶ OLJGY 20/X a J-1-k anyagból 0518 sz.;

Vö.: Illés Sándor — Hablicsek László: A külső vándorlások népességi hatása Magyarországon 1955—1995 között. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Kutatási jelentései 58. Budapest, 1996/3. sz. 9.

⁷ OLJGY XXVIII. J-2-145. d.

⁸ OLJGY XXVIII. J-2-145. d.

⁹ OLJGY XXVIII. J-2. 16. d. 5. o. tétel

¹⁰ A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1956. évi 27. sz. törvényerejű rendelete, Magyar Közlöny, 98. sz.

¹¹ Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 8/1956. XII. 13. sz. rendelete, Magyar Közlöny, 1956. december 13. 102. sz.

¹² A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1957. évi 24. számú törvényerejű rendelete, Magyar Közlöny, 37. sz. 1957. március 29.

ingatlanok kivételével — a vagyontárgyak öröklésére jogosult személyekre szállnak át, ha azonban a jogosultak igényüket nem jelentik be, a tulajdon jog az államé lesz.¹³

A külföldre távozott kiskorúak vagyoni jogi helyzetéről az 1958. évi 41. számú rendelet intézkedik.¹⁴ Az érintett rendeleteken kívül 1961-ig a nemzetközi vándorlásról, a ki- és beutazásról, a ki- és visszavándorlásról jogszabályok nem intézkednek.

Az 1961-ig követett — ma már ismert — gyakorlatot az Útlevel Osztály különböző anyagai teszik teljesebbé, pontosabbá. Az adatok egyértelműen bizonyítják, hogy a mindenféle ki- és beutazás irányelveinek meghatározásában, az ügyintézés ellenőrzésében **közvetlen szerepe volt az MSZMP Politikai Bizottságának**. Az 1958-ban odaküldött jelentés szerint a kapitalista államokba történő utazások engedélyezéséről „a korábbi zártabb életkort (55 életévet) figyelembe vevő elbírálást fokozatosan felváltotta a megbízhatóság alapos tanulmányozása”.

A Belügyminisztérium 1958 áprilisában 24 tagú Környezettanulmányi Osztályt hozott létre. Az alosztály konkrét feladata volt „megakadályozni az ellenséges, méltatlan elemek ki- és beutazását”.

A kivándorlásról pedig a következő tájékoztatást kapjuk: „1958 második felében a kivándorlási kérelmek döntő többségét az ellenforradalmi események miatt disszidáltak hozzátartozói kérték. A külföldi kapcsolatok bizottságának határozata értelmében 55 éven felüli személyeknek adhatunk csak ki kivándorló útlevelet”, amennyiben a kivándorlók és disszidáltak nem követtek el bűncselekményt. A végrehajtásra az 1959. évi jelentés utal. „Az elutasítottak nagy része koron aluli (55 év alatti) személy, akinek hozzátartozója az ellenforradalomban tevékenyen részt vett”. Az 1959. évi feladat terve szerint a korhatár betartásával a „disszidáltakhoz való kiutazásra az idősebb házastársaknak is” lehetőséget adnak.

A hazatérésről szóló jelentésből pedig az derül ki, hogy „hazatérési engedélyt csak azok kaphattak, akik legálisan, útlevelemel hagyták el az országot”. Havonta 40-50 kérelmező volt, de csak 8-10 személynek adtak lehetőséget a hazatérésre, azoknak, „akiknek a munkájára idehaza szükség volt”.

A jelentés a további feladatokról azt írja elő, hogy az útlevelek kiadásának gyakorlatát — továbbra is, mint eddig — a nemzetközi viszonyok változásához kell igazítani. Ez a megfogalmazás elsősorban azt jelenti — a későbbi gyakorlatból ez egyértelművé válik —, hogy a magyar kormánynak a nemzetközi utasforgalommal, ezen belül a kivándorlással kapcsolatos politikáját alapvetően meghatározta a Varsói Szerződéshez való tartozásunk, a nemzetközi politikai feszültség vagy enyhülés. Az Útlevel Osztály 1960. évi összefoglaló jelentésében újra hangsúlyozottan szerepel, hogy az útlevel-ügyintézés munkáját a nemzetközi és belpolitikai helyzet befolyásolta. A munka alapját a párt és a kormány határozatai, intézkedései határozták meg, vagyis a nemzetközi utazásokat igen fontos politikai, biztonsági kérdésként kezelték. Az irányelvekkel összefüggésben szerepel az Útlevel Osztály egy másik jelentésében az a megállapítás, hogy a kérdéskörben átfogóan szabályozó párthatározat nincs. „Az útlevel kiadását az 1903. IV. törvény, a ki- és bevándorlást az 1909. II. törvény szabályozza, amelyek a mai körülményeknek nem felelnek meg”. A jelentés szerint a kapitalista országokba a kivándorlást általában továbbra is az 55. évet betöltött olyan személyeknek engedélyezték, akiknek kivándorlása politikai vagy gazdasági szempontból nem volt káros. A korhatártól eltértek, „ha a kérelmező munkaképtelen, beteg vagy eltartása egyéb okból nem volt biztosítva”.

Visszavándorlási lehetőséget csak azok kaptak, akiknek hazatérése az ország politikai és gazdasági érdekeit szolgálta.

A Politikai Bizottság az útlevel- és vízumkiadás elveit és rendszerét néhány kiegészítéssel jóváhagyta. Ezek közül fontos kiemelni azt a kiegészítést, mely szerint „alkalmas időben felhívást kell közzétenni, hogy az ellenforradalmi események következtében engedély nélkül külföldre

¹³ A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1957. évi 32. számú törvényerejű rendelete, Magyar Közlöny, 62. sz. 1957. június 2.

¹⁴ Magyar Közlöny, 116. sz. 1958. december 29.

távozott személyek — amennyiben magyar állampolgárságukat fenntartani kívánják — két éven belül jelentkezzenek a külképviseletnél. Ezeket jegyzékbe kell venni, részükre az állandóan külföldön tartózkodó magyar állampolgárok részére rendszeresített útiokmányt kell kiadni”. A PB határozata azzal fejeződik be, hogy az 1903. IV. és 1909. II. törvényt hatályon kívül kell helyezni.

A PB határozatát az Elnöki Tanács 6/1961. számú határozata, majd a kormány és a belügyminiszter rendelete követte.¹⁵ Az Elnöki Tanács rendelete csupán arról tájékoztat, hogy a külföldön élő magyaroknak lehetőségük van állampolgárságuk rendezésére. A kormány és a belügyminiszter rendelete egyértelművé teszi, hogy az állandóan külföldön tartózkodó magyar állampolgárok részére „konzuli útlevélet (útiokmányt) a Belügyminisztérium előzetes hozzájárulása alapján a Külügyminisztérium állíthat ki”.

A konzuli útlevelek kiadásának lehetősége a korábban disszidált, külföldön tartózkodó, nem ellenséges magatartású magyarok ügyének rendezésén kívül külföldi letelepedést is szolgált. A kormány céljaitól eltekintve ez mindenképpen pozitív elmozdulást jelentett a migrációs mozgalom szabályozásában. Ugyanakkor a kormányrendelet az 1903. évi IV. és az 1909. évi II. törvénycikkek, valamint az útlevelek kiállításával kapcsolatos határozatok, rendeletek és utasítások hatálytalánításával azt hangsúlyozta, hogy nem elégszik meg a kivándorlás korlátozásával, szabályozásával, irányításával, és főleg nem ért egyet a szabad kivándorlás XIX. században érvényesülő elvével, az egyén vándorlási jogával.¹⁶

Az országnak — a második világháború utáni helyzetéből, politikai, ideológiai, társadalmi viszonyaiból adódóan — olyan migrációs politikája volt, hogy annak minden megnyilvánulási formáját szabályozta, korlátozta. Ezt a célt szolgálta az is, hogy a rendelet értelmében minden útlevelelformának (magánútlevél, szolgálati útlevél, csoportos útlevél, kivándorlási útlevél, személyi igazolvánnyal érvényes útlevél, konzuli útlevél) a kiállítása a megyei hatóságoktól a Belügyminisztérium hatáskörébe került.

A felsorolt különböző útlevelek megszerzésének feltételei igen nehézzé tették azok elnyerését. Ugyanakkor a közbiztonság és közrend elleni büntetésekről 1961 decemberében — az útlevelek kiadásának rendjéről szóló rendelet után — megjelent rendelet a tiltott határátlépés esetén (203. paragrafus 1. bekezdése) az alábbi büntetést helyezi kilátásba: „Aki az országhatárt engedély nélkül, vagy hatóság félrevezetésével szerzett útiokmánnyal, vagy egyébként meg nem engedett módon lépi át, 6 hónaptól 5 évig terjedő szabadságvesztéssel büntethető”. A 6. pontban pedig mellékbüntetésként vagyonelkobzást és kitiltást is megfogalmaz. Még az is, aki a „fenti büntett elkövetésének előkészületeiről tudomást szerez és erről a hatóságnak jelentést nem tesz, 1 évig terjedő szabadságvesztéssel büntethető” (206. paragrafus). A rendelet nem kisebb büntetést helyez kilátásba a hazatérés megtagadása, a „disszidálás” esetén. „Aki megengedett módon hagyta el az országot, és annak területére hatósági felhívás ellenére nem tér vissza, vagy egyéb módon juttatja kifejezésre azt az elhatározását, hogy végleg külföldön marad, 6 hónaptól 5 évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. Mellékbüntetésként vagyonelkobzásnak is helye van”.¹⁷

A szigorú törvények, rendeletek ellenére az 1960-as évek elejétől a ki- és visszavándorlásban jelentkeztek bizonyos pozitív változások is. Növelték például az „indokolt” családegyesítéseket. A többször emlegetett jelentésekben ezt így fogalmazták meg: „Az itthon élő feleségek egy része beteges, termelők munkában nem tud részt venni. A gyermekek kivándorlásának emelését az ebbe indokoltta, hogy az itthon élő nagyszülők, akikre nevelésük volt bízva, megöregedtek, munkaképtelenné váltak. Maguk is eltartásra szorulnak, ezért nagy részük arra törekedett, hogy a gondjaira bízott kiskorúak kijussanak szüleikhez. Sok esetben ők maguk is kérik kivándorlásuk engedélyezését.” A kérdéskör azzal az elégedett megállapítással zárul, hogy „a kivándorlók zömét alkotó,

¹⁵ Magyar Közlöny, 22. sz. 1961. március 31.

¹⁶ Rácz István: A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849—1914, Akadémiai Kiadó, Bp., 1980. 156—159.;

Puskás Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880—1940, Akadémiai Kiadó, 1982. 131—143.

¹⁷ Magyar Közlöny, 97. sz. 1961. december 22., 962.

eltartásra szoruló idős emberek vagy gyerekek kiengedése gazdasági szempontból előnyös volt, mert az ezekkel kapcsolatos anyagi terhelés megszűnt”.

1961—62-ben a jelzett változások okáról a fentiekén kívül az olvasható, hogy a „hozzátartozó kiutazásának engedélyezésével nem az volt a célunk, hogy hazatérésre bírjuk a kint élő hozzátartozókat. Fő célunknak azt tekintettük, hogy a kint élők erősítsék kapcsolataikat hozzátartozóikkal, másrészt ellenlökést adjanak a kinti ellenséges propagandával szemben”.

Jelentősebb változás a külföldre szóló útlevelek kiadásának rendjében, így a ki- és hazavándorlás kérdéskörében a viszonylagos belső politikai konszolidáció és a mezőgazdaság kollektivizálásának befejezése után, 1963-ban következett be. Az Elnöki Tanács 1963. évi IV. számú törvényerejű rendelete közkegyelemben részesítette mindazokat, „akik a felszabadulás óta 1963. március 22-ig engedély nélkül hagyták el az országot”.¹⁸

Még ugyanaz év decemberében a belügyminiszter 6/1963/XII.21. BM számú rendelete módosította az útlevél kiadásának rendjéről szóló 1/1961./III.31./BM sz. rendeletet. A módosító rendelkezések közül ki lehet emelni, hogy a „magánútlevél két évig érvényes, érvényessége kétévenként meghosszabbítható. A szolgálati útlevél 2 év helyett 5 évig érvényes. Érvényessége ötévenként meghosszabbítható.” A csoportos útlevélnél a kiállításnál volt változás, a kérelmet az Útlevél Osztályon kívül a Megyei Rendőrkapitánysághoz is be lehetett nyújtani. Kivándorló útlevél kiállítása iránti kérelmet pedig nemcsak az Útlevél Osztályon lehetett benyújtani, hanem vidéken, az illetékes rendőrkapitányságon is. Kivándorlóútlevél-kérelemről azonban továbbra is a BM Útlevél Osztálya döntött. Bizonyos kedvezményt jelentett, hogy a kivándorlóútlevél-kérelemre vonatkozó 90 napos döntési időt lecsökkentették 60 napra.

Változás következett be a személyi igazolvánnyal érvényes útlevél-lap kiadásában. „Meghatározott esetekben a kérelmet nemcsak az Útlevél Osztályhoz és a megyei rendőr-főkapitánysághoz, hanem az IBUSZ kijelölt szervei útján a járási, városi, Budapesten a kerületi rendőrkapitányságokon is be lehet nyújtani. Az útlevél-lap érvényessége pedig 4 hónap helyett 6 hónapig, illetve egy évig is érvényes.”

A korábbi rendelkezéseknél világosabb megfogalmazást ad az új jogszabály a családok külföldre távozásáról. „Külföldre történő utazás esetén minden személyi igazolvánnyal rendelkező magyar állampolgárt — a csoportos utazást kivéve — külön-külön kell útlevéllel ellátni”. Csak kis-korú gyerekekkel történő utazás esetén lehet közös útlevelet kérni.¹⁹

Az eddigiekben bemutatott, az útlevelek kiadásának rendjét, azok változásait szabályozó rendeleteket a kormány 4/1970. (III. 3.) sz. rendelete, illetve a belügyminiszternek a 2/1970. (III. 3.) BM számú rendelkezése hatályon kívül helyezte, és ezzel a korábbiakra épülő, de új jogszabályt alkotott. Mivel az új jogszabály a korábbiakat tekinti alapnak, ezért a további vizsgálódásaink során csak a lényeges változásokra kívánunk utalni. A külföldre szóló útleveleket szabályozó rendeletek közül az Elnöki Tanács 1970. évi 4. számú törvényerejű rendelete mondja ki először, hogy „minden magyar állampolgárnak joga van ahhoz, hogy útlevelet kapjon és külföldre utazzék”.²⁰ A kormány általános rendelkezéseiben pedig először olvasható az, hogy „az útlevél területi érvényessége kiterjedhet egy vagy több államra, illetve földrészre”. A magánútlevélről szóló rendelkezés számos új lehetőséget biztosít a magán- és csoportos utazásra. Magánútlevelet lehetett kérni látogatásra, társasutazásra, turisztikai célból háromévenként, valamint tanulmányútra, melynél nem határoztak meg semmilyen időhatárt. A külföldi tartózkodást az európai államokban 30, a tengeren túli államokra 90 napra engedélyezték. Ezek a rendelkezések megkönnyítették a magán- és csoportutazást, így a korábbinál jobb, több lehetőséget adtak a jogellenes külföldön maradásra, a „disszidálásra”.

A legális kivándorlás engedélyezésénél törvényben először fogalmazzák meg a már meglévő gyakorlatot, hogy „végleges külföldi letelepedéshez útlevelet kaphat az, aki 55. életévét betöltötte,

¹⁸ Magyar Közlöny, 17. sz. 1963. március 22., 89.

¹⁹ Magyar Közlöny, 89. sz. 1963. december 21., 682—683.

²⁰ Magyar Közlöny, 13. sz. 1970. március 3.

és szülőjéhez, gyermekéhez, vagy házastársához együttélés céljából kíván külföldre távozni.” Kiskorú gyermekek végleges távozásához gyámhatósági hozzájárulás, hadköteleseknek pedig a honvédelmi miniszter engedélye kellett. Annak, aki az ország területét véglegesen elhagyta, és a magyar állampolgárság kötelékéből való elbocsátását kérte, kivándorló útlevelet kellett adni. Annak, aki végleges letelepedés céljából külföldre távozott, de a magyar állampolgárság kötelékéből való elbocsátását nem kérte, konzuli útlevelet kellett adni; az ország területét azonban — a korábbi rendeletekkel egybevégezve — csak külön határátlépési engedéllyel hagyhatta el. A konzuli útlevéllel rendelkező személy egyszeri vagy többszöri be- és kiutazásra jogosító engedélyt kapott, ugyanakkor hazatérési igazolvánnyal kellett ellátni. A konzuli útlevéllel beutazónak (hazalátogatónak) a korábbi rendelkezéseknek megfelelően lakcímét a rendőrkapitányságon, illetve rendőrőrsön 24 órán belül jelentenie kellett.

A kormányrendeletnek a belügyminiszter által kiadott, rendszerbe foglalt végrehajtási utasításából azt is megtudjuk, hogy a belügyminisztériumi Útlevél Osztálynak kizárólagos hatáskörébe tartozott a szolgálati, a kivándorló, a konzuli útlevél és a hazatérési engedély kiadása.

A megyei rendőrkapitányság bírálta el a magán- és csoportos útlevelet, a járási, városi, fővárosi rendőrkapitányság dönthetett a szocialista országokba szóló útlevél-lap és a csoportos útlevelek ügyében. Ide tartozott, melyről eddig nem rendelkeztek, a kishatárforgalomban történő utazáshoz a határátlépési engedély elbírálása.²¹

Magyarországon a tárgyalt időszakban a kivándorlás legális és illegális formái, a hazatérés, sőt a társas- és a turistautazás egy része is az 1956-os 200 ezres nagy kivándorlási hullámmal függtek össze. Ezért úgy gondoljuk, szükséges utalni arra, hogy az Elnöki Tanács 1975. évi 7. számú törvényerejű rendeletében — „a felszabadulás 30. évfordulója alkalmából” — kegyelemben részesültek a tiltott határátlépés vagy a hazatérés megtagadása miatt távollétükben elítéltek, amennyiben 1976. december 13-ig Magyarországra visszatértek.²²

A kivándorlók hazatérésére ösztönző kegyelmi rendeletet az 1978. évi 20. és az 53/1978./XI.10/MT, valamint a 6/1978.(XI.10.)/BM számú rendelet követte, amellyel egyidejűleg az útlevélről szóló 4/1970.(III.3.) számú kormányrendelet hatályát veszítette. A korábbi rendeletekhez viszonyítva kiemelkedően új a minisztertanácsi rendeletben, hogy a magánútlevél körét kiszélesíti, mivel magánútlevelet kaphat az is, aki „magyar állampolgárként külföldön él, vagy ott szándékszik letelepedni”. A belügyminiszteri rendelet 6. paragrafusa teszi a kérdéskört világosabbá, mely szerint külföldi letelepedéshez magánútlevelet kérhet: a már 1970-ben kiadott rendeletek szerint az, aki 55. életévét betöltötte, szülőjéhez, gyermekéhez, vagy házastársához együttélés céljából kíván külföldre távozni (családegyesítés), illetve a hadköteles, ha rendelkezik a honvédelmi miniszter engedélyével, és hitelt érdemlően nyilatkozik arról, hogy magyar állampolgárként kíván külföldön élni. Vagyis a korábbi konzuli útlevéllel rendelkezők mellett az újonnan külföldön tartózkodók magánútlevéllel is letelepedhetnek, ha magyar állampolgárságukat megtartják. Magánútlevelet külföldön élő magyar állampolgár is kérhet, és az útlevélbe külön kért hazatérési engedéllyel Magyarországra végleg hazatérhet.²³

A kivándorlási engedélyhez viszont a magyar állampolgárság kötelékéből való elbocsátást is kérni kellett. „A külföldön letelepedéshez kivándorló engedélyt kell kérni annak, aki a magyar állampolgárság kötelékéből való elbocsátását kéri.”²⁴ Az Elnöki Tanács 1982. évi 18. sz. törvényerejű rendelete, amely az 1978. évi 20. sz. törvényerejű rendeletet módosította, a külföldön élők útlevelét is felsorolta a magánútlevél után,²⁵ melyet a Minisztertanács 38/1982. (VIII.26.) számú

²¹ Magyar Közlöny, 13. sz. 1970. március 3., 92—98.

²² A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1975. évi 7. számú törvényerejű rendelete, Magyar Közlöny, 1975. március 29.

²³ Magyar Közlöny, 78. sz. 804—810.

²⁴ Lásd a 8/1982. (VIII. 26.) BM számú rendeletet.

²⁵ A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1982. évi 18. számú törvényerejű rendelete, Magyar Közlöny, 53. sz. 1982. augusztus 26. 885.

rendelete így határoz meg: „A külföldön élők útlevelét az kaphatja meg, aki magyar állampolgárként külföldön él, vagy letelepedését engedélyezték”.²⁶ Ez azonos a konzuli útlevéllel.

A külföldre utazás jogi feltételeinek biztosításában jelentős fordulat, korszerűsödés következett be az Elnöki Tanács 1987. évi 25. számú törvényerejű rendeletének kiadásával. Az első paragrafus az állampolgár alapvető jogának tekinti a külföldre utazást, amely csak kivételesen korlátozható. Teljesen új lehetőséget biztosít a rendelet az útlevélhatóság által kiállított útlevél felhasználásáról, mely szerint „érvényes útlevél a világ több országába, többszöri utazásra jogosít.” A külföldi letelepedés, kivándorlás nincs korláthoz kötve, de a korábbi feltétel megmaradt. Tisztázottabbá válik az is, hogy kinek kell kivándorló, illetve konzuli útlevelet adni. Kivándorlási engedélyt annak kell adni, aki a magyar állampolgárságból elbocsátását kéri, de kivándorló útlevelet kell adni annak is, aki a magyar állampolgárság kötelékéből való elbocsátását nem kéri, konzuli útlevelet nem kaphat, de külföldön való letelepedését méltányolható körülmény miatt engedélyezik. A belügyminiszter 3/1987.(XII.23.)/BM számú, végrehajtásról szóló rendelete azonban a kivándorlási engedély megadásához feltételként jelöli meg a magyar állampolgárság kötelékéből való elbocsátás iránti kérelem benyújtásáról szóló igazolást.

A rendelet megismétli, hogy a külföldön élő magyar állampolgár útlevele (konzuli útlevél) annak adható, aki magyar állampolgárként kíván külföldön élni.

Az 1989-ben elfogadott, ki- és bevándorlásról szóló törvény a külföldre utazásról és az útlevélről, a végrehajtásáról kiadott belügyminisztériumi rendeletek — amelyek **igazi fordulatot** hoztak a vizsgált témakörben — 1990-ben léptek hatályba. Vizsgálódásunk azonban 1989 végéig terjed, így a jelzett ki- és bevándorlási törvényekkel, a belügyminiszter rendeleteivel, azok hatásával dolgozatunkban már nem foglalkozunk.

Az egyik kérdés ezek után az, hogy az általunk feltárt és felhasznált hazai forrásanyagok módosítják-e a korszak szakirodalma által megadott, emberveszteségre vonatkozó becslést?

A vizsgált korszak kivándorlásával foglalkozó szakirodalomból csupán *Puskás Julianna* — elsősorban a nemzetközi statisztikai elemzése után adott — megállapításait idézzük: „A Magyarországról elvándoroltak összlétszáma, a háború végétől 1953-ig, 100 000-re becsülhető.” Véleménye szerint az 1956. évi „disszidálási hullám során közel 200 000 ember lépte át az ország határát”. Összegző megállapítása szerint az 1970-es évekig „a második világháború óta az ország jelenlegi területéről eltávozottak száma 320 000-350 000-re tehető”. Ez a létszám már veszteségnek tekinthető, mivel „visszavándorlások ebben az időben gyéren fordultak elő”.²⁷

²⁶ Magyar Közlöny, 53. sz., 887.

²⁷ *Puskás Julianna*: Elvándorlás Magyarországról 1945 óta és a magyar diaszpóra néhány jellegzetessége az 1970-es években. In Tanulmányok a magyar népi demokrácia 40 évéből, Budapest, 1985. 242., 247., 256.

I. tábla Engedélyezett és jogellenes kivándorlás, 1953—1989²⁸

A távozás időpontja	Engedélyt kapott (fő)	Jogellenesen távozott (fő)	Összesen (fő)	A jogellenes távozások az összes %-ában
1953	135	n.a. ^a	135	n.a.
1954	1 099	n.a.	1 319	n.a.
1955	1 319	n.a.	1 319	n.a.
1956	2 795 ^b	124 922 ^c	127 717	97,8
1957	8 580	26 809 ^d	35 389	75,8
1958	1 637	n.a.	1 911	n.a.
1953—58. összesen	15 565	151 731	167 296	90,7
1959	1 911	n.a.	1 911	n.a.
1960	1 742	n.a.	1 742	n.a.
1961	1 405	n.a.	1 405	n.a.
1962	2 633	n.a.	2 633	n.a.
1963	2 344	687	3 031	22,7
1959—63. összesen	10 035	687	10 722	6,4
1964	1 954	2 392	4 346	55,0
1965	1 848	3 393	5 241	64,7
1966	1 865	2 188	4 053	54,0
1967	2 116	1 817	3 933	46,2
1968	1 928	2 236	4 164	53,7
1964—68. összesen	9 711	12 026	21 737	55,3
1969	1 902	3 068	4 970	61,7
1970	1 898	3 718	5 616	66,2
1971	2 020	3 517	5 537	63,5
1972	2 240	3 364	5 604	60,0
1973	2 335	2 891	5 226	55,3
1969—73. összesen	10 395	16 558	26 953	61,4
1974	2 312	2 176	4 488	48,5
1975	2 456	1 541	3 997	38,6
1976	2 259	1 660	3 919	42,4
1977	2 229	1 855	4 084	45,4
1978	1 987	1 805	3 792	47,6
1974—78. összesen	11 243	9 037	20 280	44,6
1979	1 788	2 614	4 402	59,4
1980	1 898	4 657	6 555	71,0
1981	1 839	4 108	5 947	69,1
1982	1 637	2 676	4 313	62,0
1983	1 490	2 239	3 729	60,0
1979—83. összesen	8 652	16 294	24 946	65,3
1984	1 349	2 136	3 485	61,3
1985	1 303	2 584	3 887	66,5
1986	1 282	3 295	4 577	72,0
1987	1 466	4 923	6 389	77,1
1988	1 347	3 506	4 853	72,2
1989	1 299	142	1 441	9,9
1984—89. összesen	8 046	16 586	24 632	67,3
Mindösszesen	73 647	222 919	296 566	75,2

^a n.a. = nincs adat

^b Forrás: KSH-jelentés az 1956-os disszidálásról. Regio 1991. 4. sz. 211.

^c 1956. X. 23. — XII. 31. Forrás: i.m. 182.

^d 1957. I. 1. — IV. 30. Az 1957. évi létszámadathoz hozzáadtuk az ismeretlen időpontban távozottakat is. Forrás: i.m. 182.

²⁸ Szász Ferenc: Újabb adatok, összefüggések a magyarországi lakosság kivándorlásának történelméhez (1945—1989). Nyíregyháza, 1993. 12—14.

Az összesített adatokból (lásd az 1. táblát) azt emeljük ki, hogy 1953-tól 1989-ig Magyarországon kivándorlásra jogosító engedélyt 73 647 fő részére adtak ki. A kimutatás ellenére a tényleges kivándorlói létszám megállapítása több ponton bizonytalan. Mivel a kivándorlási engedélyt többnyire személyre adták, alapnak az engedélyek számát vesszük, és a legális kivándorlási lehetőséggel élők számát 70 000 főre becsüljük,²⁹ míg az illegális kivándorlók száma a kimutatásunkban jelzett 222 919 főnél több lehetett. Az 1956-ban és 1957-ben illegálisan kivándorlók számát a szakirodalom alapján mi is — mint említettük — 200 000 főre becsüljük. Így az illegális kivándorlók száma a teljes korszakban körülbelül 270 000 főre tehető.³⁰ Adataink összegzése alapján 1953-tól 1989-ig legálisan és illegálisan körülbelül 340 000 ember hagyta el az országot. Elfogadva és felhasználva *Puskás Juliannának* a háború végétől 1953-ig tartó időszakra becsült 100-110 000-es veszteségre vonatkozó adatát, az általa vizsgálatnál 19 évvel hosszabb időszakban, 1945-től 1989-ig, a visszavándorlásra vonatkozó adatainkat is figyelembe véve, az említett 320-350 000-nél csaknem 100 000-rel többre, **420-430 000-re becsüljük a teljes veszteséget**. Becsült adatunkkal nem kérdőjelezzük meg az említett feltételezett veszteségadatokat, hiszen a 100 000-es többlet csaknem teljesen abból adódik, hogy az általunk vizsgált 19 évvel hosszabb időszakban 1971-től 1989-ig 86 000-en felül volt a legális és illegális kivándorlók száma.

Az engedéllyel és engedély nélkül kivándorlókról bemutatott statisztikai adatokat becslésünk alapjának tekintjük. Ezekkel az adatokkal számolva, a kimutatott 37 éves időszakban az 1980. évi népességhez viszonyítva³¹ a magyarországi lakosság 3,2%-a hagyta el az országot kivándorlási céllal. Az egy évre eső 8-9000 körüli kivándorlási veszteség körülbelül 2000 fővel meghaladja a két világháború közötti évtizedekben a kivándorlás által bekövetkezett évi népesség-veszteséget.³² Ha eltekintünk az 1956—57. évi kivándorlási áradattól, és csupán az 1959-től 1989-ig terjedő időszakot vesszük figyelembe, a legális és illegális kivándorlás (körülbelül 129 000 fő) évi átlaga több mint 4000. A viszonylag konszolidált években, 1964—1989 között az évi 4500 fölé emelkedő elvándorló-létszám még inkább megközelíti a két világháború közötti egész időszak, és meghaladja az 1930-as „kényszervándorlási” korszak évi veszteségét.

Feladatunk ezek után az, hogy vizsgáljuk meg: a kivándorlás számadataiban nyomon követhető-e, illetve a statisztikai adatok tükrözik-e a hazai és nemzetközi politikai helyzetet, azok bizonyos változásait. A bemutatott rendeletek, a mögöttük levő politikai helyzet hatott-e a kivándorlás (legális, illetve illegális) alakulására?

A statisztikai adatokból az mindenképpen kiderül, hogy a szigorú rendeletek, rendszabályok 1953-ig nem tették lehetővé a kivándorlást. 1953-tól 1955-ig nem találtunk jogellenes kivándorlásra adatot, ugyanakkor a kivándorlásra engedélyt nyertek száma évről évre növekszik, majd 1956-ban az illegális kivándorlás robbanásszerűen olyan méreteket ölt, amely a migrációs mozgalmat az egész vizsgált korszakban meghatározta. A forradalom leverése után 1957 márciusáig a szigorú rendszabályok az illegális kivándorlás útjait valószínűleg teljesen elzárták. Az 1963. évi kegyelmi rendeletig az illegális kivándorlásra ismét nem találunk adatokat. A bemutatott 1961. évi útlevél-rendeletek hatása pedig abban mutatkozott meg, hogy a kivándorlásra engedélyt kapott személyek száma 1962-ben és 1963-ban csaknem a duplájára nőtt.

Az 1970-ben kiadott rendeletmódosítások az engedéllyel távozók számát és arányát növelték meg a kockázatos illegális kivándorlással szemben a 70-es évek közepén.

Majd 1980-tól vizsgálódásunk végéig, 1989-ig a külföldre történő utazási lehetőségek megkönnyítésének következményeként és a legális kivándorlás területén alig változó nehéz feltételek

²⁹ Felfelé kerekíthetné a megadott becsült számot az 1957—1958. években kiadott útlevelekben szereplő kivándorlók együttes összege, és az 1958-tól 1961-ig az egyes országokba kivándorlóknak az engedélyezettéknél nagyobb száma. A lefelé kerekítést indokolná a „kapitalista” és a „szocialista” országokba kivándorlási engedélyt kapott, majd az 1973-tól 1987-ig országokként kimutatott kivándorlóknak az engedélyezettéknél alacsonyabb összesített létszáma.

³⁰ Lásd: *Puskás Julianna*: i.m. 247., *Szépfolusi István*: Lászlók, halljátok egymást. Mai Magyarok Ausztriában, Bern, 1980. 59., OLJGY XIX. J-1-j 78/E/57.

³¹ 1980. évi népszámlálás, 21., Budapest, 1981. 10.

³² *Szászi Ferenc*: Kivándorlás Szabolcs megyéből a két világháború között (1920—1941), Nyíregyháza, 1992. 24—27.

miatt a jogellenes kivándorlás csaknem megkétszereződik, vagy ennél is nagyobb arányúvá válik a legális kivándorláshoz viszonyítva. Különösen látható a tendencia 1987-ben (világútlevél kiadása) és az azt megelőző és követő években. (Például 1986-ban az illegális kivándorlók száma 3295, 1987-ben 4923, 1988-ban 3506, míg a kivándorlásra engedélyt kapott személyek száma a fenti években: 1282, 1466 és 1347.)

A politikai viszonyokat, jogszabályváltozásokat tükrözik az életkor és a foglalkozás szerinti adatok is. Az életkori viszonyokat tükröző összesítő adatok azt mutatják, hogy a 21—50 éves korcsoportba tartozott a hazánkból végleges szándékkal eltávozó 73,5%-a. Ezen belül különösen nagyarányú (51,9%) volt a 21—30 éves korcsoportba tartozók kivándorlása. A legálisan kivándorlóknál az 51 éven felülieknél kimutatott 7,4%-os arány — amely 4,5%-kal magasabb az illegális kivándorlók azonos korcsoportjánál — jelzi, hogy az 55 éven felüli korhatárhoz kötötték a kivándorlás engedélyezését.

Az 1973—1979-es időszakról készített, a legális és illegális kivándorlókat együttesen tartalmazó összesítésből azt emelnénk ki, hogy a 21—50 évesek korcsoportjában magas a felsőfokú végzettségűek és az egyetemi hallgatók aránya, de ennél is nagyobb a szakmunkások és a technikus foglalkozásúak hányada. Ugyanakkor a 21 év feletti korcsoportban a földművesek részvétele még az 1%-ot sem éri el. Ezekről az együttes adatoktól eltérnek az életkorral és foglalkozási korlátozásokkal is behatárolt legális kivándorlási arányok, és különösen súlyos veszteséget jelentett az illegális kivándorlók körében a magasan kvalifikált foglalkozási kategóriákba tartozók nagyobb aránya.

A jogszabályok természetesen kihatottak a visszavándorlás alakulására is. A rendelkezésre álló iratok, jogszabályok és statisztikai adatok alapján az állapítható meg, hogy a Magyarországra történő visszavándorlást, a végleges hazatérést 1953-tól lényegében egészen 1989-ig korlátozták. A kormány, az Elnöki Tanács és a belügyminiszter 1957, 1961, 1963, 1970, 1975, 1978 és 1987-ben kiadott rendeleteinek hatása nyomon követhető a visszavándorlók és a hazatérést megtagadók számának alakulásában és korösszetételében. A hazatérők korösszetételének legfőbb érdekessége, hogy míg a kivándorlók körében az 51 éven felüli korosztály 5,4%-ot képviselt, a hazatérők körében ez a korcsoport 26%-kal volt jelen. A hazatérők és kivándorlók foglalkozási összetételében a legnagyobb különbséget a felsőfokú végzettségűek arányában tapasztalhatjuk, mégpedig a kivándorlók javára.

Az Útlevelel Osztály iratai, statisztikái, a felsorolt években kiadott rendeletek és végrehajtási utasításaik utalnak egyúttal a ki- és visszavándorlás korlátjainak fokozatos enyhülésére is.³³

³³ Szász Ferenc: Adatok a magyar kivándorlás történetéhez, 1945—1989 Történelmi Szemle XXXV. (1993) 3—4 326., 329., 331.